

Vygotskij: Russisch psycholoog van groot formaat

Lev Semënovic Vygotskij, 1869-1934

In handboeken over de geschiedenis van de psychologie komt zijn naam slechts terloops voor. De belangstelling voor zijn vaak originele redeneringen neemt echter de laatste tijd toe. Zo blijkt hij bijvoorbeeld een fundamentele bijdrage te leveren aan het nooit eindigende debat over wat belangrijker is: aanleg of milieu.

Het valt niet mee de geschiedenis van de psychologie in kaart te brengen. Verschillende methoden laten zich onderscheiden. Sommige auteurs kiezen er voor de historie van een aantal centrale vragen in de psychologie aan de orde te stellen. Tot zulke vragen rekenen we bijvoorbeeld de volgende: „Hoe verhouden lichaam en geest zich tot elkaar?” en „In welke mate zijn geestelijke vermogens erfelijk be-

bare positie innam. Wellicht blijkt tevens dat zijn denkbeelden ook nu nog waardevol zijn.

Twist over erfelijkheid en milieu

Het aanleg-omgeving probleem is in de loop van de geschiedenis al vele malen aan de orde gesteld. Veel oplossingen zijn gesuggereerd waarbij zich twee extreme standpunten laten onderschei-

achterliggende gedachte is als volgt. Veronderstel dat een bepaald vermogen (bijvoorbeeld intelligentie) volledig erfelijk bepaald is (*nativisme*). Dan zouden éénige tweelingen op een test die dit vermogen meet exact dezelfde score moeten halen, aangezien zij met dezelfde aanleg ter wereld komen. Dit blijkt niet het geval. Hun prestaties komen wel overeen, maar zijn zeker niet gelijk. Veronderstel nu dat een zekere prestatie geheel omgevingsbepaald is (*empirisme*). Dit zou betekenen dat kinderen die in exact dezelfde omgeving opgroeien exact hetzelfde presteren op een bepaalde taak. Voorzover valt na te gaan (een exact gelijke omgeving is niet realiseerbaar), blijkt dit ook niet het geval te zijn. Kinderen uit één gezin leveren in ieder geval ver uiteenlopende prestaties. Dit betekent dat beide extreme standpunten in het debat onhoudbaar zijn. In feite zeggen dan ook de meeste onderzoekers dat zowel erfelijkheid als milieu een bijdrage aan de ontwikkeling van een kind leveren. De twist gaat over de grootte van de respectievelijke bijdragen.

Kind schept zijn eigen omgeving

Al in de jaren twintig van deze eeuw probeerden onderzoekers zoals Burt en Holzinger via het tweelingonderzoek de bijdragen van erfelijkheid en milieu met betrekking tot intelligentie in kaart te brengen. Vygotksij was om diverse redenen niet zo tevreden over dit type onderzoek. Ten eerste was het debat naar zijn idee vaak veel te globaal. Er wordt bijvoorbeeld gesproken over de invloed van het milieu zonder deze invloed te specificeren. Naar zijn mening wordt het milieu ten onrechte vaak als een absolute en onveranderlijke factor gezien. Het milieu opvatten

„Door het feit nu dat de ziel onsterfelijk is (...), is er niets of ze heeft het leren kennen. Zo is het dan ook helemaal niet te verwonderen dat ze (...) in staat is zich te herinneren wat ze immers tevoren al wist. (...) Zowel het zoeken als leren bestaan immers geheel en al in zich-te-binnen-brengen.” (Plato, *Meno*)

paald?” De antwoorden op deze vragen leveren gezamenlijk een boeiend beeld op van de geschiedenis van de psychologie. Andere auteurs geven er de voorkeur aan de grote namen uit de psychologie te behandelen. Op dit punt bestaat er een redelijke overeenstemming. Wundt, Pavlov, Watson, Freud en Piaget worden stevast tot de top tien gerekend. Hun denkbeelden zijn dan ook vele malen uiteengezet. Deze uiteenzettingen hebben geleid tot een soort standaardbeeld van de geschiedenis van de psychologie.

Tot voor kort zag het er niet naar uit dat dit standaardbeeld nog wezenlijke wijzigingen zou ondergaan. De laatste jaren groeit echter de overtuiging dat het voornoemde lijstje met ten minste één naam dient te worden aangevuld: Lev Semënovic Vygotksij. Deze Russische onderzoeker, die leefde van 1896 tot 1934, stelde op originele wijze enkele van de sleutelproblemen van de psychologie aan de orde. Dat zijn werk nu pas in brede kring bekend raakt, wordt behalve door de taalbarrière verklaard door politieke factoren. Vygotksij's werk is in het Stalintijdperk verboden en twintig jaar doodgezwegen. Pas in 1982 werd een begin gemaakt met een grootscheepse heruitgave van Vygotksij's geschriften. Onlangs is het zesde en laatste deel van het Verzameld Werk van de persén gerold.

In dit artikel kan Vygotksij's theorie natuurlijk niet in haar geheel behandeld worden. Daarom beperken we ons tot Vygotksij's visie op één van de centrale vragen in de psychologie, te weten de aanleg-omgeving kwestie. Hopelijk wordt hieruit duidelijk dat Vygotksij in het toenmalige debat over dit probleem een originele en verdedig-

den. De aanhangers van het *rationalisme* en *nativisme* zijn van mening dat alle mentale processen in essentie in aanleg gegeven zijn. Bij een optimale omgeving ontplooiën deze processen zich vanzelf tot zij hun volwassen vorm bereikt hebben. De verstandelijke ontwikkeling wordt hierbij dus opgevat als een groei- of rijpingsproces. De taak van de ouders is 'slechts' optimale omstandigheden voor dit rijpingsproces te scheppen. Een rationalistisch standpunt werd bijvoorbeeld 400 jaar voor onze jaartelling verdedigd door de Griekse wijsgeer Plato, die van mening was dat alle leren het zich herinneren van in aanleg gegeven kennis is.

Het tweede standpunt wordt vertolkt door de zogenaamde *empiristen*. Zij stellen dat alle mentale processen in principe volledig door omgevingsfactoren bepaald worden. In deze opvatting komt het kind als een onbeschreven blad ter wereld. Het blad kan naar believen door de omgeving beschreven worden. Wat er van een kind terecht

„Geef me een dozijn gezonde baby's (...) en ik zal er willekeurig één kiezen en hem opleiden tot welk specialisme dat ik maar kies — dokter, advocaat, artiest, winkelier, chef, en ja, zelfs bedelaar en dief (...).” (Watson, *Behaviorism*)

komt, hangt volledig van de omgeving af. Ook dit standpunt is al zeer oud. In deze eeuw is het nog verdedigd door de Amerikaanse psycholoog Watson.

Vandaag de dag gelden beide extreme standpunten als onhoudbaar. Het zogenaamde tweelingonderzoek heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. Bij dit onderzoek vergelijkt men de prestaties van éénige tweelingen en tweeëige tweelingen op een bepaalde taak. De

als een absolute grootheid acht hij onjuist omdat de invloed van bepaalde factoren afhangt van leeftijd en persoonlijkheid van het kind. Kinderen ervaren eenzelfde situatie verschillend en selecteren actief bepaalde elementen uit die situatie. In zekere zin creëren zij dus hun eigen omgeving. Het beschouwen van het milieu als een onveranderlijk gegeven vindt Vygotksij onjuist omdat het om een sociaal

milieu gaat. Voor een dier geldt misschien dat het milieu relatief onveranderlijk is en dat het zich aan deze stabiele situatie moet aanpassen wil het overleven. Voor kinderen ligt dit anders. „Immers, het essentiële verschil tussen de omgeving van het kind en de omgeving van het dier bestaat erin dat de menselijke omgeving een sociale omgeving is, dat het kind deel van een levende omgeving is, dat de omgeving voor het kind nooit extern is.” (Vygotskij, 1933/1984a, p. 381). Deze sociale omgeving verandert mede doordat het kind verandert. Het kruipende kind heeft een andere omgeving dan het lopende kind. Hetzelfde geldt voor het nog niet pratende en het pratende kind. Bij het dier zou men de ontwikkeling wellicht kunnen vergelijken met de beschreven baan op een biljarttafel. Afstoot (aanleg) en tafeland (omgeving) bepalen op simpele wijze de af te leggen weg (ontwikkeling). Bij het menskind ligt de zaak volgens Vygotskij veel ingewikkelder. De tafeland verandert bij wijze van spreken op grond van afstoot en afgelegde weg. Dit maakt dat men nooit kan zeggen dat het manifeste gedrag op zeker moment de eenvoudige optelsom van aanleg- en milieufactoren is. Vygotskij betoogt ook dat de kinderlijke ontwikkeling haar eigen dynamiek heeft waarbij elke periode in aanzienlijke mate door de voorafgaande periode bepaald wordt. Ten slotte ziet hij nog een heel wezenlijk verschil tussen kinderlijke ontwikkeling en andere typen ontwikkeling, zoals de biologische evolutie. Bij de evolutionaire ontwikkeling was vooraf het eindresultaat op geen enkele wijze bepaald. De oervormen hebben zich op blinde wijze tot hun huidige gedaante ontwikkeld. Voor de kinderlijke ontwikkeling ligt dit heel anders. Hier bestaan de oervorm (kind) en eindproduct (volwassene) naast elkaar en dit eindproduct is actief betrokken bij de ontwikkeling van de oervorm (zie Vygotskij, 1935, p. 71/72). Regelmatig zegt Vygotskij dan ook dat de kinderlijke ontwikkeling het resultaat is van de samenwerking tussen *aanvangsvorm* (kind) en *ideale vorm* (volwassene). Naast deze globale opmerkingen over de invloed van aanleg en milieu vinden we bij Vygotskij opmerkingen over de gevolgd aanpak bij het meten van mentale vermogens. Dit gebeurde en gebeurt door middel van tests. Vygotskij en zijn medewerkers hebben zich steeds uitgesproken voor een zeer genuanceerd, diagnostisch gebruik van mentale tests. De traditionele intelligentietest werd door

hen beschouwd als een „hopeloos atheoretisch en ondoorzichtig middel”. Vygotskij stelde onder meer dat het meten van een zelfstandig geleverde prestatie geen goede indruk geeft van de *ontwikkelings* mogelijkheden van het kind. Ook meende hij dat een IQ-score slechts als een momentopna-

„Wij beschouwen de spraak juist als een systeem van symbolische hulpmiddelen, die het kind helpen zijn eigen gedrag te reorganiseren.” (Vygotskij)

me in een complexe ontwikkeling mag worden gezien en dat de intelligentietest slechts een score oplevert, waarachter verschillende processen kunnen schuilgaan. Een en ander resulteert in de stelling dat intelligentietests veelal atheoretisch zijn. Dit verwijst naar het feit dat veel tests worden samengesteld zonder dat de samensteller een idee heeft wat intelligentie eigenlijk is en waarom de gebruikte items het doen. Met 'het doen' wordt dan veelal bedoeld dat de uitslagen op de test redelijk samenhangen met schoolprestaties. Ten slotte heeft Vygotskij regelmatig naar voren gebracht dat het gebruik maken van intelligentietests vaak resulteert in een uitsluitend negatieve karakterisering van het kind. Veronderstel bijvoorbeeld dat het kind een score van tachtig haalt op een test waarop leeftijdgenootjes gemiddeld honderd scoren. Als we het bij deze constatering laten, dan is alleen maar vastgesteld wat het kind op dat moment niet kan. Het wordt dan wellicht met alle andere kinderen met eenzelfde lage score in een groep samengenomen en verwezen naar een school voor moeilijk lerenden. Dit acht Vygotskij een zuiver negatieve benadering. Naar zijn mening moeten wij deze normgerichte diagnostiek vervangen door een kwalitatieve diagnostiek. Er moet worden nagegaan wat het kind *wél* kan. Wij beperken ons hier tot Vygotskij's verwijt dat de traditionele aanpak slechts een score oplevert, waarachter verschillende processen schuil kunnen gaan. Wat had Vygotskij met dit pleidooi voor een procesanalyse op het oog? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we eerst het onderscheid tussen lagere en hogere processen introduceren.

Taal als logisch vangnet

De traditionele tests van de mentale ontwikkeling leveren een score op en via tweelingonderzoek kan men probe-

ren de bijdrage van aanleg en milieu aan die score te schatten. Vygotskij propageert een andere aanpak. Hij wil onderzoeken *hoe* bij een bepaald psychisch proces aanleg- en milieufactoren in elkaar grijpen. Hierbij onderscheidt hij lagere en hogere psychische processen. De *lagere* processen zijn in aanleg

gegeven en zijn passief van aard. Men kan hierbij aan eenvoudige reflexen denken, zoals de kniepeesreflex. Maar ook waarneming en geheugen hebben aanvankelijk een passief karakter. Vygotskij neemt aan dat pasgeboren baby's eenvoudige omgevingsindrukken registreren, zonder hierbij zelf veel selectieve activiteit aan de dag te leggen. Met deze simpele vermogens tot passief horen, zien en motorisch reageren komt de baby ter wereld. Die vermogens zijn het produkt van een lange evolutie en blijken in meer of mindere mate ook aanwezig bij onze verwanten in het dierenrijk. Dit geldt niet voor de zogenaamde *hogere* processen. Zij zijn het produkt van de menselijke beschaving. De hogere processen hebben een actief karakter en verlopen met behulp van de taal. Hoe stelde Vygotskij zich dat voor? Laten we de visuele waarneming onder de loep nemen. Een zeer jong kind neemt volgens Vygotskij, zoals gezegd, passief waar. Het reageert op omgevingsprikkels. Zodra het kind zich echter de taal eigen begint te maken, verandert ook de visuele waarneming van karakter. De dingen waar het kind naar kijkt worden benoemd en gaan deel uitmaken van een betekenisvol (semantisch) netwerk. De taal werpt een logisch, systematisch net over de wereld. Vygotskij schetst ter illustratie de volgende situatie. Twee kinderen kijken naar een partij schaak. De een beheerst het spel wel, de ander niet. Voor het kind dat niet kan schaken zijn het zwarte paard en de witte pion niet verbonden. Het andere kind begrijpt dat de pion geslagen dreigt te worden. Evenzo onderscheidt de goede schaker zich van de slechte doordat hij het strijperk anders waarneemt. De betekenissen waarover iemand beschikt veranderen zijn waarneming. „De omringende werkelijkheid nemen wij waar zoals de schaker het schaakbord waarneemt: we nemen niet alleen waar dat voorwerpen dicht bij elkaar in de

buurt liggen of aan elkaar grenzen, maar we zien ook de hele werkelijkheid met semantische verbanden en relaties. In de spraak bestaan niet alleen namen, maar ook betekenissen van voorwerpen." (Vygotskij, 1933/1984a, p. 378). Zo zal dus de waarneming van het kind veranderen naarmate zijn taal die van de volwassene meer benadert. Eenzelfde redenering valt op te zetten voor de andere psychische functies. Neem bijvoorbeeld het geheugen. Indien men tien voorwerpen voor iemand neer zet met de opdracht er even naar te kijken en dan de voorwerpen wegneemt en vraagt ze te reproduceren, dan wordt dit proces aanzienlijk vergemakkelijkt als men de voorwerpen in gedachten in groepjes rangschikt en aan die groepjes een woord toekent (bijvoorbeeld een groepje ronde voorwerpen en een groepje vierkante voorwerpen). Men gebruikt volgens Vygotskij de taal om

Cultuur spreekt het beslissende woord

We zien dat in Vygotskij's theorie het kind zich culturele instrumenten (met name de taal) eigen maakt en daarmee zijn lagere psychische processen transformeert tot hogere psychische processen. Dit betekent niet dat deze lagere, natuurlijke processen geen rol meer spelen in het menselijke functioneren, maar wel dat deze rol van ondergeschikt belang wordt. Intelligent functioneren wordt naar de mening van Vygotskij grotendeels bepaald door de mate waarin een kind zich culturele instrumenten eigen maakt. Dit impliceert dat bij Vygotskij's theorie het zwaartepunt meer op de omgeving (verschaffing van culturele instrumenten) dan op de aanleg (de lagere psychische processen) ligt. Twee opmerkingen zijn hier op hun

... het woord (...) brengt de handeling op een hoger plan, brengt haar onder beheersing van het kind, legt er het stempel van de wil op (...). Het woord maakt de handeling van de mens vrij." (Vygotskij)

het vermogen tot onthouden te vergroten. De aanvankelijke geringe capaciteit van het geheugen wordt door het instrument van de taal aanzienlijk vergroot. Het natuurlijke (passieve, lagere) geheugen is door de taal tot een cultureel (actief, hoger, menselijk) geheugen getransformeerd.

Een van de hoofdlijnen van Vygotskij's werk is hoe kinderen zich de taal eigen maken en op welke wijze dit hun mentale functioneren beïnvloedt. Hierbij probeert hij te laten zien dat de taal niet alleen elke mentale functie op een hoger plan tilt, maar dat zij ook een rol speelt bij het ontstaan van een systeem van psychische processen. Visuele waarneming, aandacht en geheugen raken door de taal getransformeerd en met elkaar verbonden. Bovendien krijgt het kind door de taal veel meer controle over het eigen psychisch functioneren. Het onderscheidt met woorden bepaalde zaken uit de omgeving en reageert niet meer passief op bepaalde visuele prikkels. Het benoemt actief voorwerpen ten behoeve van de geheugenfunctie en brengt het herinneren daarmee onder controle. Dit aspect leidt Vygotskij ertoe aan de taal een emanciperende functie toe te kennen. Het kind is niet meer slaaf van de omgevingsindrukken, maar een actief handelend wezentje dat zelf de omgeving mede structureert.

plaats. Ten eerste betekent het min of meer kritiekloos weergeven van Vygotskij's ideeën niet dat zijn theorie zonder kritiek is gebleven. Integendeel, de theorie is van het begin af zwaar aangevallen. De in dit artikel weergegeven kenschets van het zeer jonge kind als een passief, reactief wezentje is bijvoorbeeld op grond van latere onderzoekengekritiseerd. Een zuigeling blijft al actief op zoek te zijn naar prikkels

om te zien, te horen en te ruiken. Ten tweede kan men zich hier afvragen hoe individuele verschillen in Vygotskij's optiek tot stand komen. Voorziet zijn theorie bijvoorbeeld in aangeboren verschillen in het zich eigen maken van culturele instrumenten? Het antwoord moet ontkennend luiden. Constateert men bijvoorbeeld dat een kind zich geestelijk onbevredigend ontwikkelt, dan zoekt de aanhanger van Vygotskij allereerst naar niet-optimale omgevingsvoorwaarden uit heden of verleden van het kind. Bij vrijwel alle kinderen acht men het mogelijk de geestelijke ontwikkeling door het aanbieden van de juiste culturele instrumenten te stimuleren. Natuurlijk erkent men dat er bij kinderen aangeboren defecten in lagere processen, eventueel in de vorm van hersenbeschadiging, kunnen bestaan. Maar vaak acht men het mogelijk deze te compenseren door de aanbidding van aangepaste culturele instrumenten.

Overigens was Vygotskij niet in de eerste plaats in individuele verschillen geïnteresseerd. Het accent lag in zijn tijd en de maatschappij waarin hij werkte, vooral op het stimuleren van de mentale ontwikkeling van *alle* kinderen. Zo zou de 'nieuwe mens' ontstaan die de jonge Sovjetmaatschappij verder zou leiden naar een lichtende toekomst.

DR. R. VAN DER VEER

is verbonden aan de vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

Samenvatting

Een centraal probleem in de psychologie is de vraag of de menselijke ontwikkeling een proces is dat in al zijn facetten in aanleg is gegeven, of, en zo ja in hoeverre, de omgeving van invloed is. Rationalisme en nativisme staan hierin tegenover empirisme en behaviorisme. De Russische psycholoog Vygotskij vervult hierin een soort brugfunctie. Dit blijkt pas de laatste jaren. De taalbarrière en het feit dat zijn werk onder het Stalinbewind werd doodgezwegen verhinderden een eerdere invloed. Volgens Vygotskij kan men aanleg en milieu niet als twee los van elkaar staande factoren zien. Een bepaalde omgeving is namelijk niet een onveranderlijk gegeven, maar is voor ieder kind op ieder moment weer net even anders. De persoonlijkheid van een kind en zijn ontwikkelingsniveau (beide in aanleg voorgeprogrammeerd) bepalen hoe hij een bepaalde omgeving waarneemt en daarmee de invloed die ervan uitgaat. In zekere zin schept een kind dus steeds zijn eigen omgeving. Een centrale rol daarbij speelt de taal. In Vygotskij's theorie wordt een kind geboren met een aanleg die bepalend is voor de ontwikkeling van de lagere psychische processen, die het kind passief doormaakt. Zodra het leert praten worden echter hogere processen mogelijk en dan wordt een kind een actieve schepper van zijn eigen omgeving. Door taal brengt hij structuur aan in wat hij beleeft. Hoe rijker geschakeerd de taal des te groter is zijn inzicht in de samenhang van de werkelijkheid en des te meer staat hij open voor culturele invloeden.